

Šlosar, Dušan

Kmenové protiklady českých sloves a jejich vývoj

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1976, vol. 25, iss. A24, pp. [39]-56

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101227>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

KMENOVÉ PROTIKLADY ČESKÝCH SLOVES A JEJICH VÝVOJ

1.1 Cílem této stati je pokus o postižení slovtvorné fundace jednotlivých slovesných typů slovy jiných slovních druhů a postižení vzájemných vztahů různých slovesných typů v diachronním zorném úhlu. Pozorovaný časový úsek zahrnuje údobí zhruba od konce 13. století do současnosti. Tento pokus je založen na pozorování utvářenosti českých sloves v pěti dílčích časových průřezech doplněných pohledem na analogický materiál staroslověnský. Různost slovesných typů, formálně daná převážně jen rozdílným kmenotvorným tématem či morfologickým zařazením, je přitom ekvivalentní různosti slovtvorných typů u jiných slovních druhů. Ve výkladu z praktických důvodů považujeme za reprezentanty slovesných typů kmenotvorné formanty infinitivního kmene, popř. „slovtvorný“ formant *-va-*.

1.2 Základní výchozí materiál je reprezentován úplnou excerpcí sloves z textů žaltáře pocházejících z různých údobí: z konce 13. století (Žaltář wittenberský), ze začátku 16. století (žaltář z Bible benátské), z konce toho století (žaltář z Bible kralické), reprezentantem spisovného jazyka doby barokní je tak text žaltáře Bible svatováclavské. Konečně k proporcionálnímu srovnání se současným stavem posloužil text Šrámkova a Gajdošova překladu Písma z r. 1948 a se stavem staroslověnským Žaltář sinajský. Toto východisko, ač objemem materiálu ne plně reprezentativní (zhruba 1 000—1 400 sloves z každého textu), se v podstatě osvědčilo — právě díky srovnatelnosti výchozích textů — při pozorování dílčích otázek vývoje sloves¹⁾, a proto se na jeho základě odvažujeme vývoj slovtvorby českých sloves aspoň v hrubých rysech nastínit komplexně.

2 Stav v praslovanštině

2.1 Derivace sloves z jiných slovních druhů se dala takto: desubstantiva se řadí k ova-kmenům (*vražďovati*) a i-kmenům (*omračiti*), řidčeji k a-kmenům (*gněvati se*), jen ojediněle jsou to ě-kmeny (*oboněti*). Deadjektiva tranzitivní jsou i-kmeny (*oslabiti*), intransitivní ě-kmeny (*oněměti*) a n-kmeny (*isřchnouti*); převahu měly první. A-kmeny, na rozdíl od rané staré češtiny, doloženy nejsou, zato poměrně velmi početně jsou zastoupeny ova-kmeny (*prazďnovati*). Od interjekcí se odvozovaly a-kmeny (*špřetati*).

¹⁾ Viz autory dřívější stati: *Kmenoslovný vývoj slovesných a-kmenů v češtině*, SPFFBU A 20, 1972, 133—142; *Derivační vyjadřování vidových protikladů ve staré češtině*, SPFFBU A 21, 1973, 15—21; *Vývoj funkcí slovesného prefixu vz- v češtině*, SPFFBU A 22—23, 1974-5, 37—42.

2.2 Vzájemné vztahy slovesných typů

2.21 Jak přesvědčivě ukázal Igor Němec²⁾, v praslovanštině „denominativní typ slovesných tranzitivních i-kmenů byl páteří celého systému kmenových opozic, odtud i jeho zvláštní produktivita“. I-kmeny totiž tvořily významný protiklad k slovesům bez infinitivního tématu vyjadřující jejich faktitivní protějšky (*tekŕi — točiti, pŕiti — počiti*) či indeterminované protějšky sloves determinovaných (*vesŕi — vodiŕi*). Protiklad i-kmenů a ě-kmenů vyjadřoval rozdíl mezi slovesem tranzitivním a intransitivním, a to jak u sloves původních, tak u deadjektivních (*-sadiŕi — -sediŕi, -bogaŕitiŕi — -bogaŕitiŕi*). Opozice i-kmenů a n-kmenů je využito stejným způsobem (*topitiŕi — tonŕiti, sučitiŕi — sochnŕiti*). Konečně protiklad i-kmenů a a-kmenů měl povahu vidovou (*-ložiŕi — -lagatiŕi, -sadiŕi — -sadjatiŕi*).

2.22 Němcovo zjištění lze doplnit v tom smyslu, že srovnatelnou pozici v systému měly také praslovanské ě-kmeny. Kromě už uvedené opozice k i-kmenům, vyjadřující protiklad slovesa intransitivního k tranzitivnímu, bylo využíváno opozice k slovesům 1. třídy, tj. s infinitivním tématem \emptyset , k vyjádření rozdílu mezi slovesem indeterminovaným a determinovaným (*sediŕiŕi — seŕitiŕi*). Protiklad k n-kmenům vyjadřoval důležitý rozdíl mezi slovesem indeterminovaným a slovesem vyjadřujícím přechod do stavu (*sviŕetiŕi — sviŕetiŕi*), který sehrál, jak ukázal I. Němec³⁾, důležitou roli při vzniku slovesného vidu. Opozice k a-kmenům pak měla opět povahu vidovou (*-zvrŕetiŕi — -ziratiŕi*).

2.23 A-kmeny, jež měly ještě varianty ja-kmenové a va-kmenové, byly jediným prostředkem imperfektivizace. Ve shodě s tím měly vztah ke všem ostatním typům: i-kmenům (*-ložiŕiŕi — -lagatiŕi, -sadiŕiŕi — -sadjatiŕi*), ě-kmenům (*-zvrŕetiŕiŕi — -ziratiŕiŕi*), n-kmenům (*-tregŕitiŕiŕi — -tregatiŕiŕi, -sochnŕitiŕiŕi — -sychatiŕiŕi*) i slovesům bez infinitivního tématu (*-grŕebŕiŕiŕi — -grŕebatiŕiŕi, -kryŕitiŕiŕi — -kryvatiŕiŕi*). Jak je patrné z ilustrací, ja-kmeny a va-kmeny představovaly původně jen varianty a-kmenů s komplementární distribucí. Tento stav byl porušen až poté, co se formant *-va-* emancipoval a stal se prostředkem imperfektivizace a-kmenů (stl. *-klevetatiŕiŕi — -klevetavatiŕiŕi*), nahrazuje tak méně výhodný typ *-biratiŕiŕi — -biratiŕiŕi*, založený pouze na alternaci kořenného vokálu a na přítomných koncovkách. Formant *-va-* se pak ve staroslověnštině stal také prostředkem imperfektivizace ě-kmenů (*-umŕetiŕiŕi — -umŕevatiŕiŕi*).

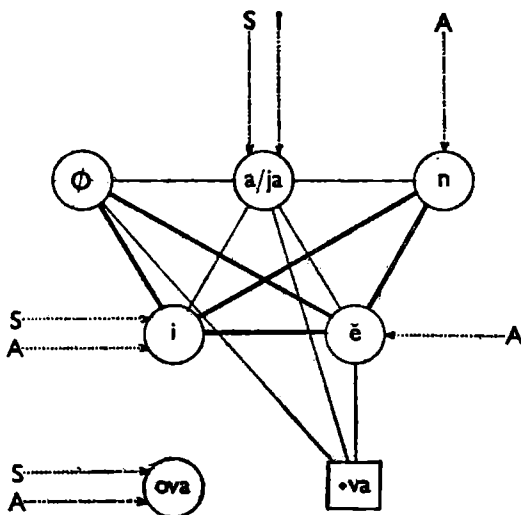
Z faktu, že východiško tohoto formantu je u sloves s infinitivním formantem \emptyset , také vyplynula pozdější odlišná povaha tohoto prostředku: zatímco ve všech ostatních případech tvorby kmenových opozic jde de facto o jistý druh resufixace (při němž „sufixem“ míníme kmenotvorný formant), formant *-va-* se připojuje za plný odvozovací základ (tedy např. *kleveta-va-tiŕiŕi*). Uplatňuje se tu stejný mechanismus jako ve východišku tohoto prostředku — u některých typů 1. třídy slovesné, kde se původní infinitivní formant neodpojoval, protože byl nulový: *-kryŕitiŕiŕiŕi — -kry-va-tiŕiŕiŕi*. Bez vztahu k ostatním třídám existovaly tehdy ova-kmeny; jak bylo už řečeno, byla to veskrze denominativa. (Zde se projevují jen ojedinělé náznaky protikladu: *nŕemo-vaŕiŕiŕi — -nŕemiŕiŕiŕi*.)

Takový stav, až na zmíněnou emancipaci formantu *-va-*, představuje i klasická staroslověnština v té podobě, jakou známe ze Sin.

²⁾ *Sborník otčuvŕiŕi na voprosy po jazыkoznaniju* (pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě), Moskva 1958, 128—130.

³⁾ I. Němec, *Genese slovanského systému vidového*, Praha 1958.

2.3 Soustavu kmenových protikladů zachycující zároveň produktivní způsoby derivace z jiných slovních druhů v období klasické staroslověnštiny si lze představit asi takto:*

— ě	saditi	— sěděti;	n — a	tragnoti	— tragnati;
i	bogatiti	— bogatěti	— a	-sachnoti	— -sychati
— n	topiti	— tonoti;	ě — a	-zurěti	— -zirati
ě	světi	— sachnoti	i — a	-ložiti	— -lagati;
i — θ	poiti	— piiti;		saditi	— saždati
	voditi	— vesti	θ — a	-greti	— -grěbati
ě — θ	sěděti	— sěti	θ — va	-kryti	— -kryvati
ě — n	světiti	— světnoti	a — va	-klevetati	— -klevetavati
			ě — va	-uměti	— -uměvati

3 Raná stará čeština

3.1 Derivace z jiných slovních druhů

3.11 V rané staré češtině se slovesa ze substantiv derivují pomocí témat *i* a *ova*. I-kmenové formace už díky své produktivitě v předchozích obdobích převažují. Odvozují se tak nejen tranzitiva typu *súdit*, ale i intranzitiva typu *bydliti*, *žieziti*. Toto rozšíření možností bylo podmíněno rozvojem slovesné kategorie rodu: možnost vyjadřovat intranzitivnost pomocí částice *sě* zprostředkovala bezesporu tuto expanzi i-kmenů, srovnej rané staročeské *zlobiti* — *zlobiti se*, pod. *mučiti* — *mučiti se* atd. Tyto možnosti se ovšem začaly rozvíjet už v době praslovanské, jak svědčí staroslověnské doklady *syriti* — *syriti se*, ale těžkožle leželo stále v kmenové opozici, srovnej stal. *gněviti* — *gněvati se*. Důležitou úlohu tu sehrála i jistá nevýhoda ova-kmenů, potenciálních konkurentů i-kmenů při desubstantivní derivaci.

* V tomto i v dalších schématech jsou spojnicemi naznačeny vztahy, jež jsou výsledkem produktivních derivačních postupů, nikoli však vztahy, jež jsou sice živé, ale jsou reprezentovány uzavřeným počtem formací.

České desubstantivní ova-kmeny (typ *bičovati* apod.), v jisté míře produktivní už od začátku historické doby, nenavazují nijak výrazně na stav, jaký známe ze staroslověnštiny. Zejména zde schází vyhraněný typ intranzitivních sloves s formantem *-stv-* (stsl. *svědčelstvosovati* apod.). Jsou však doloženy formace jiné, jaké ze staroslověnštiny neznáme (*putovati* apod.). Širší rozvoj desubstantivních ova-kmenů byl patrně brzděn skutečností, že konkurenční desubstantivní i-kmeny tvořily imperfektivní protějšky právě přechodem k ova-kmenům. Tak mohlo vzniknout nebezpečí vidové nejednoznačnosti některých ova-kmenových formací, totiž těch, jejichž základ končí na stejný konsonant, jaký se vyskytuje na konci základu sekundárních imperfektiv od i-kmenů, tedy především *č, j, ř, š, z, ž*. Takové formace skutečně později vznikají jen v malé míře, a pokud je nalézáme, konstatujeme u nich jistý expresivní náboj (srovnej novočeské *řešňovat* apod.). Některé útvary ovšem přežívají ze starého období, kdy se vztahy mezi i-kmeny a ova-kmeny ještě tak neutvářely (*bičovati, bojovati...*). Vedle základů zakončených na *-c, -d, -t, -n, -r, -k* vytvářejí se ova-kmenové slovesné deriváty ze všech základů, jež se cítí jako cizí (vedle *koronovati* také např. *kralovati* aj.). Tímto způsobem se pak využívá derivacíní potence ova-kmenů v podstatě po celou historickou dobu.

A-kmenové a ě-kmenové desubstantivní formace nově doloženy nejsou.

3.12 Deadjektivní slovesa se v rané staré češtině odvozují pomocí čtyř kmenotvorných formantů: *i, ě, n* a *a*. Pevnou pozici mají i-kmenové tranzitivní odvozeniny s významem faktitivním (typ *tvrdit*). Ale už ve staroslověnštině lze v některých případech pomocí formantu *se* jejich tranzitivnost anulovat. Jsou doloženy odvozeniny jako *uglōbiti se, krēpiti se, naplniti se* apod. V poměru k celkovému počtu i-kmenových deadjektiv však není těchto formací v klasické staroslověnštině mnoho. Na tento stav navazuje i raná stará čeština; počet i-kmenů, které vyjadřují oba póly tohoto protikladu, je tu relativně vyšší (*veličiti — veličiti se, potvrditi — potvrditi se, veseliti — veseliti se, ostřiti — ostřiti se* atd.).

Staročeská intranzitiva ě-kmenová navazují na stav praslovanáký: jsou doloženy formace jako *zvrđeti, mđleti, obvetšeti* apod. Jde zřejmě o typ produktivní. Stejný intranzitivní význam mají i formace n-kmenové (např. *vyschnuti*), navazující na stav praslovanáký a rozvíjející se dále (bez alternace v základu) jako typ s produktivitou omezenou, jak ukázal I. Němec⁴⁾, morfonologicky (je třeba, aby bylo možno vytvořit vyslovitelné participium l-ové: tedy je možné *zchudl*, ale ne **zmodrl*). Jak bude zřejmo dále, toto omezení podstatně podvázalo možnosti rozvoje tohoto typu v následujících obdobích. Zato jako české novum se objevují intranzitivní deadjektivní a-kmeny (*zelenati*). Jejich nepřechodný charakter bývá někdy zvýrazněn částicí *se* (*ostarati se*). (Tato slovesa ovšem postupně nabývají speciálního významového odstínu „vznačovat se vlastností“: srovnej novočeské *v trávě se červenají jahody*. O tom viz ještě dále v par. 7.12.) Tvoří se zprvu v těch případech, kdy nebylo možno od jednoslabičného základu derivovat intranzitivum n-kmenové, a to patrně jen v rané staročeské době, kdy protiklad i-kmenů proti ě-kmenům měl především povahu živého protikladu vidového (např. *vratiti — vraceti*: viz blíže v par. 3.22). Takto tvořená deadjektiva ovšem nikdy nevyrostla v početný typ. Raná staročeská deadjektivní slovesa jako celek ovšem ukazují, že kmenový protiklad tranzitivnost — intranzitivnost, u sloves jiného původu ustupující, je živou a produktivní záležitostí.

3.13 Slovesa odvozená z interjekcí patří už v rané staré češtině ke třem typům: k ě-kmenům, a-kmenům a n-kmenům. Často se před tématem objevuje ještě konso-

⁴⁾ I. Němec, *Česká slovesa změny vlastností typu blednouti/zblednouti*, LF 80, 1957, 258—263.

nant, nejčastěji je to *k* či *č*, který má v podstatě konektivní funkci. Protože někdy jsou doloženy všechny tři formace zároveň, srovnej *chučěti*, *chukati* a *chuknutí* v Gebauerově slovníku, je zřejmé, že se od sebe liší významově. Zatímco *ě*-kmeny vyjadřují děj (zvuk, pohyb) nerozčleněný (*ječěti*, *kvíčěti*, *brčěti* „letět“), *a*-kmeny označují děj přirozeně či jinak rozčleněný (*kvákati*, *hekati*, *blěkati*, *brkati* „létat“). Podobá se tedy protiklad *brčěti* — *brkati* opozici *sěděti* — *sědati*, původně ovšem nutně zprostředkované členem vyjadřujícím přechod do stavu — *sědnúti*; protiklad *sědnúti* — *sědati* je přitom vidový. A proto se také u deinterjekcí dotvářejí, arcit s opačným směrem fundace, dokonavé protějšky typu *kvaknúti*, *bleknúti*, *brknúti* „-létnout“. Zatím to ovšem nejsou mimovidová slovesa momentální, neboť formou napodobují protiklad vidový, avšak povahou děje, který vyjadřují, jsou k této funkci předurčena. (Jakmile se později objeví prostě perfektivizační prefix *za-*, začnou se tyto *n*-kmeny formovat ve zvláštní skupinu sloves momentálních⁵). Nedošlo k tomu příliš brzy, protože prefix *za-* se k této funkci začal vyvíjet teprve poté, co prefix *vz-* dospěl k částečnému úpadku⁶).

3.2 Vzájemné vztahy slovesných typů. V rané staré češtině byla soustava kmenových protikladů už výrazně odlišná od stavu staroslověnského.

3.21 Ze starých opozic nevidového charakteru se udržely opozice tranzitivních *i*-kmenů proti intranzitivním *ě*-kmenům, a to díky nově vznikajícím deadjektivním formacím (*-sytěti* — *-sytěti*) a opozice *i*-kmenů proti *n*-kmenům, která měla stejnou povahu (*-vrđiti* — *-vrđnúti*), a tak byly ožívovány i protiklady *saditi* — *sěděti* a *saditi* — *sědnúti* (poslední vystřídal v rané době dřívější opozici *i*-kmenů proti slovesům bez tématu, tedy *saditi* — *siesti*).

Pro další vývoj ztratily však význam opozice *i*-kmenů proti slovesům bez infinitivního tématu (*-pojiti* — *-piti* a *-voditi* — *-vésti*) a *ě*-kmenů proti atematům (*sěděti* — *siesti*), protože 1. třída představovala už uzavřenou skupinu sloves. Stejně tomu bylo s protikladem *ě*-kmenů proti *n*-kmenům; tato opozice, tak důležitá v praslovanštině (*svytěti* — *svytnoti*), má v historické době rovněž povahu reliktní.

Navíc však v rané staré češtině nacházíme novou opozici *ě*-kmenů proti *a*-kmenům, která vyjadřuje protiklad děje jednoduššího proti rozčleněnému (srovnej předchozí paragraf). Ta sice nemá ani centrální, ani zvlášť důležité postavení, ale možnost derivovat slovesa z interjekcí je tento protiklad během historické doby stále posilován. Konečně se nově objevila nepatrně využívaná opozice tranzitivních *i*-kmenů proti intranzitivním *a*-kmenům (*zeleniti* — *zelenati*), o níž už byla zmínka dříve.

3.22 Kmenové protiklady stojící ve službách slovesného vidu jsou v rané staré češtině mnohem různotvárnější než v praslovanštině či staroslověněštině. Nedokonavým protějškem dokonavých *i*-kmenů jsou po přehláscce 'a > ě jednak *ě*-kmeny (*vrđiti* — *vracěti*), jednak jako novum ova-kmeny (*-vrđiti* — *-vračovati*). Tento konkurenční prostředek imperfektivizace vznikl, jak ukázal M. Komárek⁷), z potřeby nahradit vidově nejednoznačné odvozeniny typu *přěsázěti*, jež se mohly chápat jako imperfektivní protějšky přefigovaných *i*-kmenů typu *přěsaditi*, ale také jako přefigované, tj. dokonavé odvozeniny sloves typu *sázěti*. Nové, jednoznačné odvozeniny typu *přěsazovati* se pak v dalším vývoji uplatňovaly jako hlavní protějšek *i*-kmenů.

⁵) Viz I. Němec, *Slovesa okamžitá v soudobém systému českého slovesa*, Slavica Pragensia IV, 1962, 227—231.

⁶) Viz D. Šlosar, *Vývoj funkcí slovesného prefixu vz- v češtině*, SPFFBU A 22—23, 1964-5, 37—42.

⁷) M. Komárek, *Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu*, Miscellanea linguistica, Ostrava 1971, 107—112.

Tímto způsobem se také ova-kmeny, dosud neplně integrované, zapojily do soustavy slovesných opozic. (Poté je ovšem třeba protiklad *předsázeti* — *přesazovati* přes jeho okrajovost považovat za vidový.) To se zřejmě začalo dít ještě před změnou *a > ě*, neboť řada perfektivních a-kmenových sloves pod vlivem formové atrakce vytvořila rovněž ova-kmenové nedokonavé protějšky: *-kázati* — *-kazovati*, *-kázati* — *-karovati* apod. Běžnějším protějškem perfektivních a-kmenů se po zániku kořených opozic typu *-brati* — *-birati* stala slovesa s formantem *-va-* (*-znati* — *-znavati*) a tento prostředek také zcela převažuje, i když zprvu mu ova-kmeny, jak jsme právě viděli, do jisté míry konkurovaly.

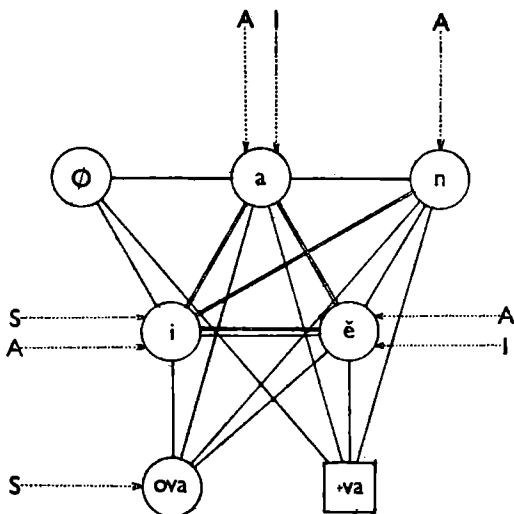
Značně nejednotné jsou raně staročeské imperfektivní protějšky n-kmenů. K a-kmenovým (a ja-kmenovým) protějškům zděděným z praslovanštiny a stále ještě produktivním (srovnej *-schnúti* — *-sychati*, *-minúti* — *-mýjěti*) přibývají další: ova-kmenové a pak útvary s formantem *-va-*. První vznikají z potřeby eliminovat vidovou nejednoznačnost původnějších odvozenin typu *přítahati*, které se mohly (obdobně jako typ *předsázeti* apod.; viz o tom výše) chápat buď jako imperfekta k *přítáhnúti*, nebo jako prefigované, tudíž perfektivní protějšky sloves typu *tahati*. Nově vzniklý imperfektivní typ *přítahovati* tyto výhody neměl, a stal se proto produktivním. Imperfektiva s formantem *-va-* se zprvu začala krystalizovat kolem slovesa *-stanu*, *-stati*, a to díky jeho nepravidelnému infinitivu, připomínajícímu a-kmeny.

První třída slovesná je v rané staročeské době začleněna do soustavy kmenových opozic ještě stále živými vztahy, ač již dosti rozčleněnými většinou v souhlasu s řadou podtypů sloves bez infinitivního tématu. Imperfektivizace přechodem k a-kmenům (*-lézti* — *-lézati*) je stále ještě živá: staročeské texty přinášejí řadu a-kmenových imperfektiv, která ještě nejsou doložena ve staroslověnětině. Některá slovesa 1. třídy mají v oné době imperfektivní protějšky i-kmenové (*-věsti* — *-voděti*): tento protiklad, v rané praslovanštině sloužící vyjádření indeterminovanosti či determinovanosti slovesného děje, získal s rozvojem prefixace povahu vidovou. Uplatňuje se však u velmi malého počtu pohybových sloves (*něsti*, *věsti*, *věsti*, se supletivismem také u slovesa *-jiti*). Prostředkem imperfektivizace sloves typu *-krýti* je pak i v rané staré češtině formant *-va-* zděděný z praslovanštiny. Rozšířil se také ke slovesům typu *-léti* (u ě-kmenů zůstaly pouze starší imperfektivní formace *-býjěti* a *-pýjěti*) a podobným, jejichž kořen končí vokálem.

Živost opozice perfektivních ě-kmenů s imperfektivy vytvořenými formantem *-va-* (typ *-spěti* — *-spěvati*) přetrvává. V rané staré češtině existuje jen tento jediný případ případ jednotlivé imperfektivizace celého typu (na rozdíl od praslovanštiny, kde to bylo pravidlem).

Avšak v historické češtině už jen přežívá, ale neupevňuje se vidový protiklad perfektivních i-kmenů proti imperfektivním a-kmenům (*-mluviti* — *-mlívati*).

3.3 Soustavu kmenových protikladů v rané historické češtině si lze schematicky představit takto:

i — ě	<i>sytliti</i>	— <i>sytliti</i>	n — a	<i>-sechnúti</i>	— <i>-sychati</i>
i — n	<i>saditi</i>	— <i>sědnúti</i> ;	š — a	<i>-lézti</i>	— <i>-lězati</i>
	<i>tvrditi</i>	— <i>tvrdnúti</i>	n — ě	<i>mnúti</i>	— <i>míjěti</i>
i — a	<i>zeleniti</i>	— <i>zelenati</i>	š — i	<i>-věsti</i>	— <i>-voditi</i>
ě — a	<i>chuchiti</i>	— <i>chúkatí</i>	i — ě	<i>vrátiti</i>	— <i>vračěti</i>
			i — ova	<i>-vrábiti</i>	— <i>-vracovati</i>
			a — ova	<i>-kázati</i>	— <i>-kazovati</i>
			n — ova	<i>-táhnúti</i>	— <i>-tahovati</i>
			ě — ova	<i>-sázěti</i>	— <i>-sazovati</i>
			š — va	<i>-krýti</i>	— <i>-krývati</i>
			a — va	<i>-znati</i>	— <i>-znávati</i>
			n — va	<i>-stati</i>	— <i>-stávati</i>
			ě — va	<i>-spěti</i>	— <i>-spievati</i>

4 Další rozvoj vztahů ve staré češtině znamená jisté zjednodušení vztahů. (Východiskem k následujícímu průřezu byla příslušná část textu Bible benátské, základní kostra byla ovšem dříve způsobem i zde doplněna materiálem vzatým odjinud.)

4.1 Derivace nových sloves

4.11 Slovesa ze substantiv se v této době odvozují stejně jako dříve dvěma formantami *i* a *ova*. Jejich produktivita zůstává ve stejných proporcích jako v období předešlém a na distribuci obou formantů, jak byla naznačena v par. 3.11, se nic nemění. Kromě nich už neexistuje žádný produktivní formant k derivaci desubstantiv.

4.12 Deadjektivní slovesa se tvoří pomocí tří formantů *i*, *ě* a *n*. Neproduktivní jsou zřejmě už deadjektivní a-kmeny, ale z našeho materiálu nelze spolehlivě zjistit, zda se jich už tehdy využívalo stejně jako v nové češtině (viz par. 7.12). Nejvyšší produktivitu si udržují tranzitivní i-kmeny (*sytliti*). Zatím nepočtené, ale dynamicky se rozvíjející jsou intranzitivní n-kmeny (*ztvrdnúti*), zatímco jejich konkurent, intranzitivní ě-kmeny (*oněměti*), ač početnější zastoupen, rozvíjí se méně dynamicky: nové takové formace se tvoří především od adjektiv na *-ný* (*lačněti*), z nichž n-ovým formantem odvozovat nelze, jak už bylo řečeno. Kromě toho se tento typ ustahuje při derivaci od adjektiv se sufixem *-avý/-ivý* (*zkuhavěti*).

4.13 Situace v odvozování sloves z interjekcí se nemění: *ě*-kmeny (*fučeti*) vyjadřují děj nerozčleněný, *a*-kmeny (*fúkati*) rozčleněný a *n*-kmeny (*fuknúti*) jsou zatím ještě jejich dokonavým protějškem.

4.2 Vztahy slovesných typů

4.21 Z kmenových opozic majících lexikální, nevidovou povahu projevuje životnost protiklad i-kmenů proti *ě*-kmenům, a to díky nově vznikajícím dalším deadjektivním formacím (*syťiti* — *syťěti*). Také obdobná opozice i-kmenů proti *n*-kmenům (*tvrditi* — *tvrdnúti*) si své postavení udržuje. Relevantní a dynamický je dále protiklad *ě*-kmenových a *a*-kmenových sloves odvozených z interjekcí; nová slovesa typu *chrčeti* se nadále liší od typu *chrkati* protikladem plynulého děje proti ději přerývanému.

Naproti tomu už nelze za dynamický považovat protiklad deadjektivních i-kmenů proti *a*-kmenům (*zeleniti* — *zelenati*). Několik málo slovesných dvojic, které sem patří, se utvořilo patrně už v nejranějším období a další se nedotvářejí. (Ve spojení s formantem *se* zřejmě začínala *a*-kmenová slovesa mít schopnost vyjadřovat speciální odstín „vyznačování se“, jak svědčí materiál z Gebauerova slovníku, ale ten není ještě rozšířen: Gebauer dokládá sloveso *modrati se*, ale ještě ne *brvenati se*, *bělati se*: takový význam mimo jiné však může mít formace *bělěti se*.)

4.22 Protiklady stojící ve službách slovesného vidu se mění v několika místech. Zvláště patrný je proces vyvazování sloves bez kmenotvorného formantu z dynamických vidových protikladů: uzavřený počet dochovaných (prefigovaných) sloves 1. třídy má už vytvořeny *a*-kmenové, popř. *va*-kmenové imperfektivní protějšky (např. *-rōsti* — *-rōstati* či *-krjti* — *-krjvati*), a další reprezentanti těchto typů imperfektivizace tedy nepřibývají. Avšak v jednom místě lze pozorovat živý proces. Je to nahrazování několika starých i-kmenových imperfektiv k perfektivům 1. třídy imperfektivní *ě*-kmenovými: vztah *-věsti* — *-voditi* je nahrazován opozicí *-věsti* — *-vázěti* (později *-vāděti*). Tento proces postupně zasáhl protějšky sloves *-něsti*, *-vězti*, *-jeti* a *-jiti* (poslední dvě se supletivismem). Příčina byla opět ve vidové nejednoznačnosti slovesa *navoditi*, které mohlo být imperfektivem k *navěsti* i perfektivem (distributivním) k *voditi*, (a snad i některých dalších podobných formací). Imperfektiva patřící do této nepočetné skupiny byla tedy postupně nahrazena jednoznačnými odvozeními *ě*-kmenovými. I když je tato skupina početně nevelká, přece jen — mimo jiné také díky velké frekvenci sloves, jež do ní patří — představovala důležitý proces ve vývoji slovesných kmenů. (Je také svědectvím toho, že vidová opozice i-kmenů proti *ě*-kmenům je stále ještě dynamická; konkurence *ova*-kmenů se ovšem projevuje v existenci paralelních tvarů typu *navozovati*.) Takto vzniklý protiklad *přenosi* — *přenáseti* můžeme poté považovat za vidový.

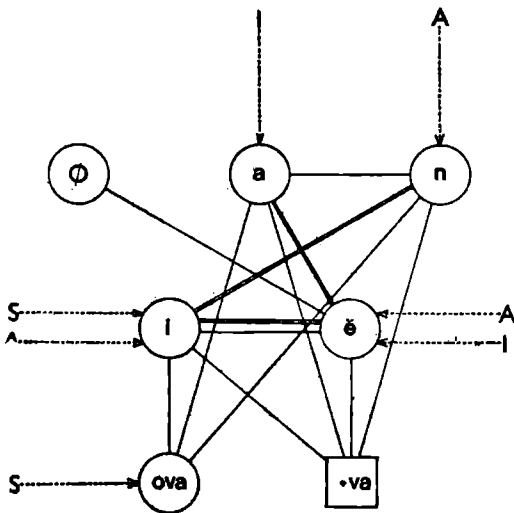
Nadále už nelze pokládat za dynamickou vidovou opozici perfektivních *n*-kmenů proti imperfektivním *ě*-kmenům (*minúti* — *mijeti*). Od začátku historické doby nepřibyla ani jedna vidová dvojice tohoto typu. Zato protiklad perfektivní *n*-kmeny — imperfektivní *a*-kmeny se udržuje dynamický tím, jak slovesa typu *vrhu vrci* postupně přecházejí k *n*-kmenům (*vrhnú vrhnúti*).

Dalším novem je rozšiřování i-kmenů formantem *-va-* (kmenotvorné *i*, které ve formaci zůstává, alternuje přítom s *ie*). Tento proces sloužil bezesporu primárně tvoření iterativních protějšků (*hubiti* — *hubievati*). Tvoření iterativ se v té době dostalo do pokročilejšího stadia: začala se formovat v kompaktní slovtvorný typ, jehož vnější manifestací byl formant *-va-*. Na rozdíl od vidových protějšků *a*-kmenů (*-volati* — *-volovati*) a *ě*-kmenů (*porozuměti* — *porozumievati*), které měly primárně funkci imperfektivizační (viz zde par. 3.22) a až sekundárně iterativní, je v tomto

případě zřejmé, že nejde o imperfektiva, protože ta se tvořila, jak je patrné z předchozích výkladů, hned dvěma prostředky: přechodem k *ě*-kmenům nebo k ova-kmenům. Útvary typu *hubievati* svědčí tedy o tom, že iterativnost je v té době gramatikalizována.

Poznámka. Iterativnost slovesného děje bylo lze vyjádřit už v období předvidovém: hodila se k tomu zřejmě indeterminovaná slovesa typu *nositi*, a-kmenové deriváty *ě*-kmenů (*lětati*), později pak kmenů atematických (*čítati*) a v pozdější době většina a-kmenových imperfektiv — zde byl ovšem iterativní význam jen kontextově podmíněn.⁸⁾ Jiným, nepříliš častým způsobem vyjadřování iterativnosti bylo imperfektum sloves perfektivních; tato možnost byla ovšem omezena jen na děje uplynulé. Iterativnost jako vid i její formální prostředky se ovšem rozvinuly právě na pozadí nedokonavosti, jak ukazuje I. Němec v právě citovaném článku. Nepřesvědčivé jsou závěry A. G. Širokovové⁹⁾ o zániku imperfekta jako stimulu ke vzniku iterativ: vadí jim nejen faktická rozdílnost funkcí (iterativ typu *volávati* bylo možno od počátku jejich existence užívat i v přítomných tvarech — i když minulý čas u nich byl a je uzuálnější —), ale i neshoda časová (imperfektum je v 15. století už jen knižní formou, kdežto široký rozmach iterativ lze klást až do 16.—18. století). A tak tedy schopnost každého sekundárního imperfektiva vyjadřovat jak děj neopakovaný, tak opakovaný, existence „prázdného místa“ ve vidovém systému (možnost obdobné derivace také od slovesa neprefigovaného, tzn. např. *poznati*: *poznávati* = *znáti*: *znávati*) a v neposlední řadě existence výrazného formantu *-va-* vedly posléze ke gramatikalizaci druhého typu vidového protikladu, totiž násobenosti proti nenásobenosti.

4.3 Soustavu kmenových opozic českého slovesa a živé směry jeho derivace si lze schematicky představit asi takto:

⁸⁾ I. Němec, *Iterativnost a vid*, SaS 19, 1958, 189—200.

⁹⁾ *Iz istorii vozniknovenija i razvitiija markirovannyh mnogokratnyh glagolov v češskom jazyke*, Vestnik Mozkovskogo universiteta, Serija VII, 1965, č. 2, 33—45.

i — ě	chuděti	— chuděti
i — n	tvrděti	— tvrděti
ě — a	fučeti	— fučeti

n — a	vrhněti	— vrhati
i — ě	-nositi	— -nděti
ř — ě	-věsti	— -vážeti
i — ova	obrátiiti	— obracovati
a — ova	-vázati	— -vazovati
n — ova	-viněti	— -vinovati
a — va	zněti	— zněvati
ě — va	porozuměti	— porozuměvati
n — ova	-počívěti	— -počívati
i — va	huběti	— huběvati

5 Vyspělá spisovná čeština 16. století je zde reprezentována materiálem z Bible kralické.

5.1 Derivace nových sloves

5.11 Dosavadní konkurence desubstantivních i-kmenů a ova-kmenů trvá a zachovává se dřívější distribuce obou formantů, přičemž i-kmeny mají, jak už bylo uvedeno, větší možnosti a ukazují se jako produktivnější.

5.12 Základním formantem k odvozování tranzitivních deadjektiv je nadále i (*čupěti*); svou dosavadní produktivitu si stále udržuje. Větší pohyb pozorujeme v distribuci formantů derivujících deadjektivní intransitiva. Změna *ie* > *i* způsobila značnou homonymii přítentních koncovek typu *-chuděti* s typem *-chuděti*, a v důsledcích tedy značně podvázala produktivitu intransitiv *ě*-kmenových. Dokonce některé starší formace *ě*-kmenové byly vytlačeny konkurujícími n-kmenovými: *chuděti* → *chudnouti*. Také ojedinělé starší *starati* bylo nahrazeno dynamičtějším *stárnouti* (nesporně pod vlivem antonyma *mládnouti*). Na druhé straně o neztěněné produktivitě derivace intransitiv n-kmenových v oné době svědčí mimo jiné také skutečnost, že některé nové formace překračují původní formální omezení tohoto typu spočívající v možnosti odvozovat z jednoslabičných základů (i když se to děje opět zároveň se speciální motivací¹⁰): tak vzniklo např. (*z*)*bohatnouti*. Derivace *ě*-kmenová zůstala pak omezena na adjektivní základy odvozené sufixy obsahujícími *n* nebo *v* (*ztemněti*, *zkuhavěti*) — samozřejmě vedle adjektiv se základem zakončeným na *l* a *r*, jak bylo uvedeno už výše. Deadjektivní derivace n-kmenová, i když stále početně málo zastoupená, se tedy jeví přes všechna formální omezení jako produktivní. Intransitivní deadjektivní slovesa lze ovšem i nadále vyjádřit pomocí formantu *se* (*sytiiti se*). Nové formace a-kmenové se samozřejmě už neobjevují.

Poznámka. Nejednoznačnost většiny přítentních tvarů způsobuje nesnáze při zařazování forem jako *tesklí* „conturbata est“ nebo *posilnit* „confortetur“: jejich pasivní význam svědčí spíše pro zařazení *ě*-kmenové, tedy **teskleti*, **silněti*. Tyto formace by ovšem zřejmě nepřetrvaly příliš dlouho.

5.13 Derivace sloves z interjekcí se děje stále týmiž dvěma formanty *ě* a *a* jako v období předcházejícím. Ale výsledky derivace n-kmenové je už možno chápat jako formující se skupinu sloves okamžitých, nikoli jako vidové, perfektivní protějšky a-kmenů či *ě*-kmenů, neboť k jejich perfektivizaci se už v oné době ustalují speciální prázdné prefixy. Derivační systém se tak obohacuje o nové vztahy (o, tom viz dále v par. 5.2).

5.2 Slovesná soustava absolvovala několik dalších změn: opozice n-kmenů proti a-kmenům, jež měla vidový charakter (*-schněti* — *-syhati*) se stala neproduktivní, nové n-kmeny jsou teď veskrze deadjektiva, a tudíž mají vidovou platnost imper-

¹⁰ Viz I. Němec, *Česká slovesa změny vlastnosti typu blednouti/blednouti*, LF 80, 1957, 259—263.

fektivní (a pokud se později budou ojedinele pojit s jinými než prostě vidovými prefixy, budou tvořit sekundární imperfektiva derivací formantu *ova* či *va*, jak bude zřejmo z dalšího výkladu). Avšak opozice nezůstává nevyužita: jak už bylo řečeno, v té době protiklad deinterjekcionálních a-kmenů a n-kmenů patrně začíná krystalizovat v opozici lexikálního charakteru — n-kmeny vyjadřují děj okamžitý, zatímco a-kmeny rozčlenitelný děj trvajícím, srovnej *hrknouti* — *hrkati*. (Jako prostředek perfektivizace druhého slovesa se totiž ustaluje specifický prázdný prefix *za-*: *zahrkati*.)

Definitivně končí produktivní éra vidového protikladu i-kmenů a ě-kmenů (spojeného s alternacemi v základech), neboť po změně *ie* > *í* ztratily prezentační koncovky schopnost rozlišovat mezi oběma typy a diferenční platnost by ležela pouze na alternujících hláskách, nebo dokonce jen na alternující kvantitě (srovnej pf. *příčiním* — ipf. *příčiním*). Také vidový protiklad sloves bez infinitivního tématu proti ě-kmenům definitivně končí krátké údobí své produktivity, neboť se týkal velmi malého uzavřeného počtu sloves.

Za novum je třeba považovat vidový protiklad perfektivních (prefigovaných) ova-kmenů proti slovesům s formantem *-va-*, jež představují imperfektivní protipól: *smilovati se* — *smilovávati se*. Tak byla vytvořena možnost imperfektivizace (a iterativace) důležitého produktivního typu sloves.

Dynamicke nadále zůstávají protiklady: vidová opozice perfektivních i-kmenů proti imperfektivním ova-kmenům (*-tvrditi* — *-tvrzovati*), protože i-kmeny představují produktivní desubstantivní i deadjektivní typ;

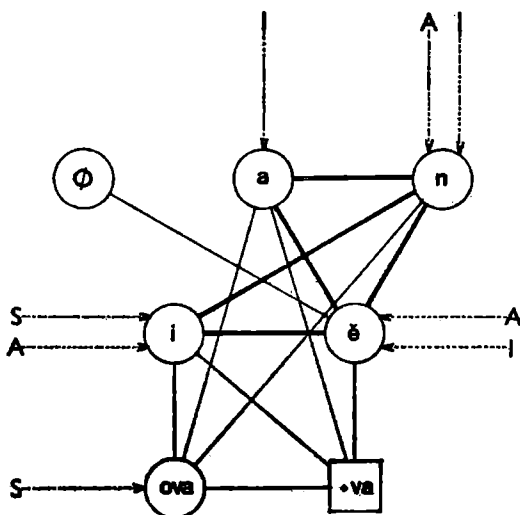
vidová opozice i-kmenů proti iterativním formacím s formantem *-va-* (*mluviti* — *mluvivati*);

opozice ě-kmenů proti útvarům s formantem *-va-* (*trpěti* — *trpívati*) je živena rychle se rozvíjejícím iterativním videm. Stejným způsobem, vedle funkce vyjadřovat imperfektivnost, je zasazena do systému dynamická opozice a-kmenů proti odvozinám s formantem *-va-* (*volati* — *volávati*, *přivolati* — *přivolávati*), kdežto odvozování druhým imperfektivizačním prostředkem, totiž přechodem k ova-kmenům (*protulati* — *protulovati se*), nesporně období své omezené produktivity definitivně ukončuje.

Konečně vidový protiklad n-kmenů proti ova-kmenům (*rozlétnouti se* — *rozletovati se*) zůstává dynamický díky přibývajícím perfektivním (prefigovaným) n-kmenům.

S tím, jak se zařadila nově do systému opozice vyjadřující děj okamžitý (*chrknouti*) proti přerývanému (*chrkati*), je třeba uznat za významný i vztah děje jednotlivého (*chrčeti*) proti okamžitému (*chrknouti*). Má ovšem přes jistou dynamičnost okrajové postavení.

5.3 Celou soustavu si lze v oné době schematicky představit takto:

i — ě	temněti	— temněti	Ø — ě	-věsti	— -vážěti
i — n	-bohatěti	— -bohatnouti	i — ova	-tvrděti	— -tvrdovati
ě — a	chrčěti	— chrčěti	a — ova	-tůliti se	— -tůlovati se
a — n	chrkati	— chrknouti	n — ova	-létati	— -létovati
ě — n	chrčěti	— chrčěti	a — va	volati	— -volovati
			ě — va	trpěti	— -trpěti
			i — va	mluviti	— -mluviti
			ova — va	smilovati se	— -smilovovati se

6 V pozdní staročeské době se vývoj podstatnou měrou ustaluje. Nedochází už ke globálnímu vytlačení jednoho typu druhým (k „resufixaci“ chápané historicky). Vývoj spočívá v zařazování nově vzniklých sloves k produktivním typům a v jejich zapojení do živého systému vidových a jiných opozic. (Východiskem pro charakteristiku předobrozenského stavu je žaltářový text Bible svatováclavské.)

6.1 Derivace nových sloves

6.11 Při derivaci z jiných slovních druhů se uplatňují nadále i-kmeny a ova-kmeny jako prostředky derivace od substantiv (v podstatě v dosavadní distribuci).

6.12 Deadjektivní tranzitiva se odvozují stále formantem i-ovým (*dymněti*), intransitiva už v omezenější míře n-ovým (*pustnouti*) a ě-ovým (od adjektiv se sufixem obsahujícím *v* a *n*, tedy slovotvorně stále produktivních typů: *hladověti*, *lačněti*). Ale produktivní je i neutralizace tranzitivnosti i-kmenů pomocí *se* (*prázdněti se*, *-známěti se*).

6.13 Derivace od interjektiv se děje stále ě-ovým, a-ovým a n-ovým formantem, přičemž se zachovává rozdíl mezi slovesy vyjadřujícími děj nečleněný, členěný a okamžitý.

Při derivaci jsou tedy produktivní a-, ě-, i-, n- i ova-kmeny.

6.2 Soustava slovesných typů

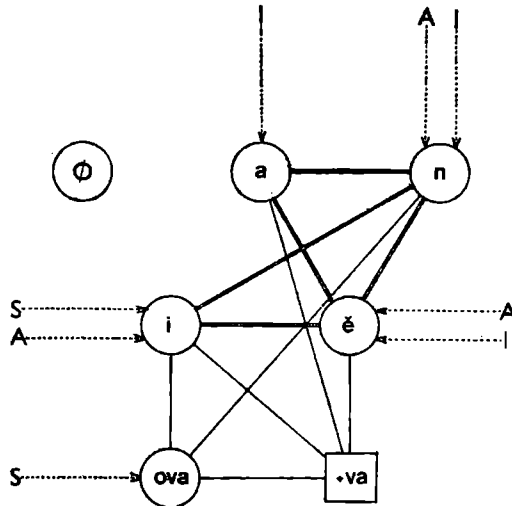
6.21 Opozice charakteru nevidového jsou v podstatě tytéž jako v období předchozím: momentální n-kmeny proti nemomentálním a-kmenům (*hrknouti* — *hrkati*),

momentální n-kmeny proti slovesům nemomentálním s dějem nečleněným (*hrknouti*—*hrčeti*), slovesa s dějem členěným proti slovesům vyjadřujícím děj nečleněný (*hrkati*—*hrčeti*), tranzitivní deadjektiva i-kmenová proti intranzitivním n-kmenovým (*-bohatiti*—*-bohatnouti*), i-kmenová proti ě-kmenovým (*-němiti*—*-něměti*).

6.22 Systém opozic vidových se liší od stavu předchozího jen velmi málo: definitivně skončila produktivní éra opozice a-kmenů a ova-kmenů (*-mazati*—*-mazovati*) a ani slovesa méněcí konjugaci, tj. typ *kopati*, netvoří už imperfektivní protějšky ova-kmenové. První třída je už zcela vyvážena ze soustavy dynamických vztahů.

Produktivní jsou jen tradiční opozice: perfektivní i-kmeny proti imperfektivním ova-kmenům (*-krotiti*—*-krocovati*), neboť produktivita i-kmenové derivace, jak je zřejmo z předchozího výkladu, trvá; opozice i-kmenů proti va-kmenům (*ovičiti*—*ovičívá/va/ti*) sloužící vyjádření násobenosti; v menší míře i funkčně stejně využitá opozice ě-kmenů proti formacím s formantem *-va-* (*pouštíti*—*pouštívati*), protože nová ě-kmenová slovesa jsou většinou intranzitivní deadjektiva a zde se protikladu násobenosti využívá jen málo. Avšak protiklad a-kmenů a formací se sufixem *-va-* sloužící rovněž imperfektivizaci a iterativaci (*vzdělati*—*vzdělávati*, *šeptati*—*šeptávati*) ukazuje stále velkou míru dynamičnosti díky plynule narůstajícím a-kmenům. Dále je ještě plně dynamická opozice ova-kmenů proti formacím rozšířeným formantem *-vá-* (*slítovati se*—*slítovávati se*), zato poněkud stagnuje protiklad *n*—*ova* (*zdvihnouti*—*zdvíhovati*), protože slovesa momentální, hlavní přibývajcí typ, se neimperfektivizují, stojíce mimo vidové protiklady.

6.3 Schematicky si lze tuto soustavu představit asi takto:

<i>i</i> — <i>ě</i>	<i>-mrtviti</i>	— <i>-mrtvěti</i>	<i>n</i> — <i>ova</i>	<i>zdvihnouti</i>	— <i>zdvíhovati</i>
<i>i</i> — <i>n</i>	<i>-bohatiti</i>	— <i>-bohatnouti</i>	<i>i</i> — <i>ova</i>	<i>-krotiti</i>	— <i>-krocovati</i>
<i>ě</i> — <i>a</i>	<i>hrčeti</i>	— <i>hrkati</i>	<i>a</i> — <i>va</i>	<i>-dělati</i>	— <i>-dělávati</i>
<i>a</i> — <i>n</i>	<i>hrkati</i>	— <i>hrknouti</i>	<i>ě</i> — <i>va</i>	<i>pouštíti</i>	— <i>pouštívati</i>
<i>ě</i> — <i>n</i>	<i>hrčeti</i>	— <i>hrknouti</i>	<i>i</i> — <i>va</i>	<i>ovičiti</i>	— <i>ovičívá/va/ti</i>
			<i>ova</i> — <i>va</i>	<i>slítovati se</i>	— <i>slítovávati se</i>

7 Popisovaný stav pak ústí v soustavu novočeskou.

7.1 Z jiných slovních druhů se slovesa derivují takto:

7.11 Ze substantiv se odvozuje formanty *i* a *ova* bez významového rozlišení. (Případy jako *strašit* — *strachovat se*, *hostit* — *hostovat* jsou výjimečné; pokud existují jiné dvojice, jde buď o synonyma — *tančit* — *tancovat*, *soustružit* — *soustruhovat*, nebo jedno sloveso z dvojice má povahu termínu, např. *hmíždět* — *hmíždovat*, *klíčit* — *klíčovat*, *roubit* — *roubovat*, *křížít* — *křížovat*.) Distribuce obou formantů je i dnes zčásti podmíněna hláskoslovně: ze základů zakončených na *-j*, *-ň*, *-ř*, *-š*, *-z* a také *-ž* se odvozuje častěji formantem *i*-ovým, patrně proto, že zakončení *-jovat*, *-ňovat*, *-řovat*, *-šovát*, *-zovat*, *-žovat* jsou typické pro sekundární imperfektiva (od *i*-kmenů). Naopak zase od základů zakončených na *-m* jsou mnohem častější slovesa *ova*-kmenová než *i*-kmenová. Ze základů na *V + K* se derivuje pomocí formantu *i* (*zedničit*), kdežto zakončení *K + K* je pochopitelně vhodnější pro derivaci *ova*-kmenovou (*papouškovat*). Je jisté, že sufix *ova* získal proti raným historickým dobám n produktivitu; projevuje se to zejména v terminologických vrstvách. Po celou historickou dobu dodnes má pak monopolní postavení při odvozování z cizích základů, popř. při adaptaci cizích sloves. Kromě těchto produktivních vztahů existují v nové češtině jen ojedinělé relikty starších, dávno už neproduktivních typů derivace od substantiv (např. *a*-kmenové *znamenat*).

7.12 Derivace od adjektiv se v nové češtině děje trojím formantem: *i*, *ě* a *n*. První z nich stojí přitom v opozici ke zbylým dvěma jako prostředek odvozování tranzitiv (*žhavit*). Prostředky k tvoření intranzitiv stojí dnes ve vzájemné komplementární distribuci dané hláskoslovně: od nových adjektiv majících před morfolgickou charakteristikou *n* a *v* se odvozuje *ě*-ovým formantem (*malátnět*, *sedivět*), od ostatních (pokud se ještě objevují) formantem *n*-ovým (*chabnout*). Kromě toho lze ovšem protiklad tranzitivnosti — intranzitivnosti vyjádřit připojením samostatného formantu *se* (*-horšit* — *-horšit se*), produktivního v této funkci po celou historickou dobu.

Jak ukazuje M. Dokulil¹¹⁾, intranzitiva odvozená z adjektivních pojmenování barev jsou zčásti schopna rozlišovat dva významové odstíny, a to „stávat se takovým, jak to vyjadřuje přídavné jméno“ a „projevovat se tak, jak to vyjadřuje přídavné jméno“. Prostředkem k odlišení druhých, tzv. příznakově jevových sloves je formant *se* (*černět* — *černět se*, *modrat* — *modrat se*); slovesa odvozená formantem *n*-ovým tento významový rozdíl nevyjadřují.

Vedle produktivních typů žije i několik reliktních zaniklých typů tvoření (např. *a*-kmenové *rovnat*, *pohrdat*, *zelenat*, *zesinat* a zcela ojedinělé *ova*-kmenové *milovat*).

7.13 Tvoření sloves z interjekcí využívá trojho formantu: *a*, *ě* a *n*. Tyto prostředky vyznačují — stejně jako v obdobích starších — různé způsoby slovesného děje: *a*-ový formant děj členěný (*sykat*), *ě*-ový děj nečleněný (*syčet*) a *n*-ový děj okamžitý. Všechny tři typy jsou i dnes živé, i když základů vhodných pro pojmenování nečleněného děje je podstatně méně než základů sloužících odvozování *a*-kmenovému a zejména *n*-kmenovému.

7.21 Typové opozice nevidového charakteru jsou obecně méně důsažné, zachovávají si však dynamičnost. Protiklady *i* — *n* a *i* — *ě* mají (vedle využití formantu *se*) funkci vyjadřovat protiklad tranzitivního a intranzitivního děje. Jde o dvojí vy-

¹¹⁾ V článku *Slovesa odvozená ze jmen přídavných označujících barvy*, NR 55, 1972, 131—141.

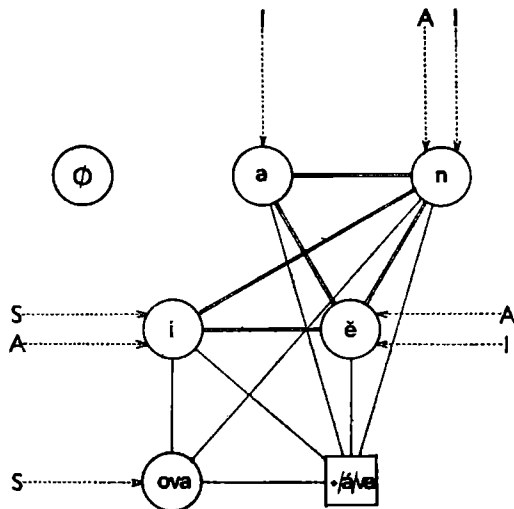
jádrění téže binární opozice s komplementární distribucí (kterou objasnil I. Němec¹²). Protiklady $n - a$, $n - \dot{\epsilon}$ a $\dot{\epsilon} - a$ vyjadřují nevidové rozdíly ve způsobu děje, jak bylo řečeno v par. 7.13. Jde tu tedy o protiklad, který může mít povahu ternární, ale v praxi tomu tak není zdaleka vždy.

7.22 Soustava opozic vidových je blízká systému předchozího období s jedinou změnou: k prefigovaným n-kmenům se dotvářejí imperfektiva formantem *-áva-* (*vybafnout — vybafávat*) a tato nová opozice, na niž jednotlivé doklady najdeme už u Jungmanna (*vyfrknu — vyfrkávám*), se stává dynamickým článkem vidové soustavy. Ostatní opozice zůstávají v podstatě beze změny, i když kvantitativní rozvoj některých typů je málo patrný, protože závisí na množství vhodných derivačních základů (intransitivní deadjektiva typu *chabnout*, deinterjekční slovesa s formantem *e/ě* vyjadřující nepřerývaný děj (*fičet*)).

Produktivní typy sekundárních imperfektiv (popř. iterativ), ke kterým jsme diachronním sledováním dospěli, se shodují se staršími zjištěními F. Kopečného,¹³ tuto funkci plní protiklady: $i - ova$, $n - ova$, $ova - ováva$, $a - áva$, $n - áva$. Protikladů $\dot{\epsilon} - íva$ a $i - íva$ se využívá jen k vyjádření násobenosti.

Vedle těchto vidových opozic existuje řada dalších protikladů nedynamických, avšak živých. Patří k nim většina těch, kterých se využívalo během starších vývojových období, pokud nebyly zatlačeny resufixací. Jsou to: $\emptyset - a$, $\emptyset - va$, $\emptyset - \dot{\epsilon}$, $n - a$, $n - \dot{\epsilon}$, $i - \dot{\epsilon}$, $i - a$, $a - ova$. Resufixací byly vytlačeny případy někdejšího vidového protikladu $\emptyset - i$ (*přinést — přinostit*). F. Kopečný připomíná v citovaném díle ještě další neproduktivní typ $\dot{\epsilon} - \dot{\epsilon}$, v němž funkci formantu plní alternace (*pohledět — pohlížet*); ten při našem způsobu sledování zůstal přirozeně v pozadí zájmu (nikoli však nezpozorován).

7.3 Schematické znázornění novočeského stavu

¹² V článku citovaném v pozn. 4.

¹³ *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, 101—106.

7.3 Schematické znázornění novočeského stavu

i — ě	žhavit	— žhavět	n — ova	-křiknout	— -křikovat
i — n	-blbit	— -blbnout	i — ova	-žhavit	— -žhavovat
ě — a	syčet	— sykat	a — va	hrkat	— hrkávat
a — n	sykat	— syknout	ě — va	syčet	— syčvat
ě — n	syčet	— syknout	i — ova	žhavit	— žhavovat
			ova — va	-losovat	— -losovávat
			n — ova	vybafnout	— vybafávat

8 Sledování historického vývoje kmenových protikladů nám přináší několik poznatků:

8.11 Systém dynamických kmenových protikladů, sloužící potřebám vidové i lexikální diferenciaci sloves, měl během historické doby k dispozici kmenotvorné infinitivní formanty *Ń, n, ě, i, a, ova* a dále formant */á/va*. Protiklady povahy vidové byly přitom až na výjimky vyjadřovány prostředky odlišnými od prostředků sloužících k vyjádření rozdílu lexikálních.

8.12 V době praslovanské netvořily ještě ova-kmeny integrální součást tohoto systému; v době střední se z něho naopak vyzdvýaly zbytky sloves bez infinitivního kmenotvorného formantu (tj. slovesa I. třídy).

8.13 I-kmeny postupně ztrácejí své někdejší jednoznačně centrální postavení v systému kmenových protikladů a stávají se funkčními partnery ě-kmenů a n-kmenů; ještě výrazněji se ovšem změnilo postavení a-kmenů.

8.14 Hlavním prostředkem imperfektivizace, jímž byl v praslovanštině a-ový formant, se během historické doby staly formanty obsahující konsonant *v*: *ova* a *va*.

8.15 Z opozic lexikální povahy se v historické době uplatňují: tranzitivnost — intranzitivnost u deadjektív, rozčleněnost — nerozčleněnost u sloves s interjekcionálními základy, okamžitost — neokamžitost děje u sloves označujících zvuk a fyzický pohyb. Kromě toho se pomocí uvedených formantů vyjadřují protiklady vidové: dokonavost — nedokonavost a násobenost — nenásobenost.

8.16 Během historického vývoje postupně klesal význam opozic lexikální povahy a naopak vzrůstal a diferencoval se význam opozic vidových a opozic vyjadřujících způsoby slovesného děje.

8.17 Výsledky starších typů derivace převážně přežívají i poté, co se tyto typy samy stanou neproduktivními (obdobně, jako je tomu u jiných slovních druhů).

8.21 Historické sledování nás dále vede k závěru, že v utvářenosti slovesa má primární úlohu kmenotvorný formant infinitivní (i když uznáváme, že je tu nutné zření k celému konjugativnímu paradigmatu, do něhož se sloveso derivací zařazuje, tedy i ke komplexu tvarů z kmene přítentního). K přesvědčení o prioritě formantu infinitivního kmene nás vedou vývojová fakta založená na formové atrakci, která se opírá právě o podobu infinitivního kmene. Na rozdíl od M. Dokulila¹⁴) nevidíme v kmenotvorném formantu útvar charakteru gramatického, i když jeho fonologický sklad a způsob jeho aplikace („resufixace“) se od slovtvorných formantů jiných slovních druhů podstatně liší. Tuto skutečnost však je podle našeho názoru třeba přičíst tomu faktu, že jde o sloveso — slovní druh podstatně bohatší na gramatické kategorie než jméno. Nerozvitost formální stránky jeho slovtvorby je důsledkem vyjadřovací ekonomie, tendence nepřetěžovat zakončení tvaru větším množstvím

¹⁴) M. Dokulil, *Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné (v pohledu synchronním i diachronním)*, in: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973)*, *Lingvistika, Praha 1973*, 241—249.

výrazných morfů. Dále — opět na rozdíl od M. Dokulila — vidíme ve formantu *k/č* podlejších se na derivaci sloves od interjekcí (*houkat*, *hučet*) nikoli skutečný slovo-
tvorný sufix, nýbrž pouhý konektém, který spojuje interjekce zakončená vokálem
s vokálem kmenotvorným. (Při derivaci z interjekcí jiných se s ním totiž nešetká-
váme: *hafat*—*hafnout*.)

8.22 Z těchto pozorování plyne dále závěr, že kmenotvorné infinitivní téma sloves
má z hlediska funkčního stejnou povahu jako slovo-
tvorný sufix u ostatních slovních
druhů. Jeho funkcí je vyjadřovat vztah k fundujícímu slovu, popř. i druh vztahu,
u sloves nemotivovaných pak (v souhře s prefixem) vyjadřuje slovesný vid. Oblast
vyjadřování slovesného vidu lze ovšem považovat za záležitost slovo-
tvornou přesto,
že jde o jev plně gramatikalizovaný, svou podstatou však negramatický, totiž ne-
vztahový. K tomuto přesvědčení nás vede fakt těsné spjatosti prostředků sloužících
vidu s prostředky sloužící derivaci charakteru lexikálního (jak v derivaci sufixální,
tak prefixální); tato spjatost je nezvratným faktem po celou historickou dobu.
Konečně i umístění mezi slovními (tvarotvorným) základem a morfologickými pří-
ponami se tyto morfémy shodují se skutečnými slovo-
tvornými prostředky. Proti
jejich interpretaci jako ryze formálních „konektémů“ svědčí skutečnost, že ta slovesa,
která mají tento formant reprezentován nulovým morfem, se ukázala už na počátku
historické doby jako jediná nevyhovující, stala se jako typ neproduktivní a ustoupila
zcela na periférii soustavy (1. třída).

DIE GEGENSÄTZE ZWISCHEN DEN VERBALSTÄMMEN IN IHRER ENTWICKLUNG

Die diachrone Betrachtung der Bildungsart der tschechischen Verben, die im vorliegenden
Aufsatz methodisch durch den Vergleich von fünf Phasen aus der Zeit vom 13. Jh. bis zur Gegen-
wart (im Hinblick auf den Stand im Altkirchenslawischen) durchgeführt wird, führt den Verf.
zu folgenden Teilergebnissen:

1. Dem System der dynamischen Gegensätze bei den Verbalstämmen, das den Bedürfnissen
der Aspekt- sowie der lexikalischen Differenzierung dient, standen folgende stammbildende
Infinitivformantien zur Verfügung: *θ*, *n*, *ℓ*, *i*, *a*, *ova* sowie ferner das Formans *á/va*. Die Mittel,
mittels deren die aspektmäßigen Gegensätze wiedergegeben wurden, haben sich dabei bis auf
einige Ausnahmen von jenen Mitteln unterschieden, die zum Ausdruck der lexikalischen Gegen-
sätze verwendet werden.

2. In der urslawischen Epoche bildeten die ova-Stämme noch keinen integralen Bestandteil
dieses Systems. In der mittleren Epoche gerieten die Verben der 1. Klasse (Nullstämme) an die
Peripherie des Systems und bildeten sodann keine dynamischen Gegensätze mit anderen Verben.

3. Die i-Stämme verlieren allmählich ihre damalige eindeutige Zentralstellung im System und
werden zu Funktionspartnern der *θ*- und *n*-Stämme. Noch markanter hat sich jedoch die Stellung
der a-Stämme geändert.

4. Zu den wichtigsten Mitteln der Imperfektivierung, der im Urslawischen das a-Formans
diente, wurden im Verlauf der historischen Entwicklung die Formantien mit dem Konsonanten *v*,
und zwar *ova* und *-va*-.

5. Von den Oppositionen lexikalischen Charakters kamen in der historischen Entwicklung
zur Geltung: Transitivität — Intransitivität bei den Deadjektiven, gegliederte Aktion — ungeglie-
derte Aktion bei Verben mit interjektionaler Basis, momentane — nicht momentane Verben, die
die physische Bewegung oder einen Klang bezeichnen. Außerdem werden mittels Formantien die
Aspektgegensätze ausgedrückt: Perfektivität — Imperfektivität sowie Iterativität — Nichtitera-
tivität.

6. Im Verlauf der historischen Entwicklung nahm die Bedeutung der Oppositionen lexika-
lischen Charakters allmählich ab, während sich die Bedeutung der aspektbezogenen Oppositionen
und deren, die die verschiedenen Aktionsarten der Verben ausgedrückt haben, erhöhte und
differenzierte.

7. Die Ergebnisse älterer Derivationstypen existieren auch dann weiter, wenn sie unproduktiv werden (etwa wie es bei anderen Wortarten geschieht).

Diese diachrone Betrachtung führt ferner zu der theoretischen Erkenntnis, daß von den beiden traditionell anerkannten Verbalstämmen (des Präsens- und Infinitivstammes) der Infinitivstamm die wichtigere Rolle spielt. Die Formantien, mittels deren er gestaltet wird, sind weder grammatischer Natur, noch sind es bloße Konekte. (Als Konektem ist allerdings *-t* in den Deinterjektionsbildungen des Typs *houkat* zu werten.) In Anbetracht dessen, daß sie sich an der Ausdrucksweise sowohl der lexikalischen Schattierungen der verbalen Bedeutungen als auch des Aspekts beteiligen (was als eine grammatikalisierte, jedoch nicht grammatische Erscheinung *sensu stricto* ist), ist es notwendig, sie als wortbildende Suffixe aufzufassen. Dieser unserer Feststellung entspricht allerdings auch die Stellung der Formantien zwischen der wortbildenden Basis und den grammatischen Suffixen.